

Psychoanalyse in dialoog met antropologie...

Meer van dat, graag!

Patrick Meurs

In dit verdere commentaar op Gomperts' psychoanalytische bijdrage over het psychische vermogen tot georganiseerd massaal geweld wordt gezocht naar de wetenschappelijke achtergronden van Gomperts' visie en van de commentaren van Rohlof en Vysma. Sociaal psychiatrische en antropologische uitgangspunten worden in dialoog gebracht met psychoanalytische.

De moeizame integratie van deze diverse perspectieven wordt geïllustreerd. De sociale wetenschapper vindt de psychoanalyse te individueel en te universalistisch, te weinig contextueel en te weinig cultuurspecifiek. De psycholoog / psychoanalyticus vindt de sociale perspectieven te weinig 'mentaal' of persoonlijk, geïndividualiseerd. Handvatten voor een uitweg uit deze impasse worden getoond. Verder zien we een enorme uitdaging in het feit dat diverse menswetenschappen voor complexe fenomenen (zoals oorlogsgeweld en moord) een gezamenlijke taal ('common language') missen. De bereidheid de eigen benadering te 'deconstrueren' of te 'decentreren' is een noodzakelijke voorwaarde voor een betere dialoog met het 'vreemde' taalspel van de andere wetenschapsdiscipline.

[psychoanalyse, cultuur, specificiteit van wetenschapsdisciplines, antropologie van het kind, psyché en sociale groep bij geweld]

Een psychoanalytische bijdrage in dit antropologisch tijdschrift, over een sociaal-maatschappelijke thematiek (georganiseerd geweld) waarvan de gevolgen heel wat niet-westerse (en westerse) culturen aanbelangen... Mijn eerste associatie bij lezing van het artikel van Gomperts (2005) in het vorige nummer van *Medische Antropologie* was dat psychoanalyse "vreemd gaat", door zich op het terrein van andere wetenschapsdisciplines te begeven omtrent fenomenen die ver verwijderd blijven van de klassieke psychoanalytische setting (de analytische kuur, de sofa, de therapiekamer).

In de door Gomperts beschreven casus die uitloopt op een tragische moord, zijn de lotgevallen van intieme en soms zeer complexe menselijke affecten in verband gebracht met zowel actuele oorlogssituaties als vroegere oorlogsvernederingen. Ik ben ervan overtuigd dat de psychoanalyse een belangrijk kader biedt voor dergelijke complexe kwesties. Het gaat om vragen als: "Wat is de impact op het kind van vernedering

en verlating door ouders die zelf in vroegere oorlogssituaties diep gekwetst werden?”, “Wat is het lange termijn effect van geweld, trauma en emotionele kilte in de kindertijd?”, “Onder welke complexe samenloop van omstandigheden zal *nachträglich* een gewelddadig lot bezegeld worden, een lot dat vanaf de kindertijd van de betrokkene mogelijk geworden is en zelfs mee vanuit de geschiedenis van de (voor)ouders van deze persoon bepaald is?”

Wat de door Gomperts beschreven marinier meemaakt, is niet het lot of het probleem van de modale burger of soldaat; het is misschien zelfs geen onafwendbaar lot indien de omstandigheden minder zouden tegengezeten hebben. Tegelijk is deze extreme uitkristallisatie – de moord – een mogelijke uitkomst voor meerdere door geweld in hun liefdevolle gevoelens getraumatiseerde kinderen, hier en elders. Deze zaken wil ik in mijn bijdrage verder in perspectief plaatsen. Vandaar dat ik het vreemd gaan van de psychoanalyse in Gomperts’ bijdrage een goede zaak vind.

Ik wil eerst in mijn reactie op Gomperts en op beide commentatoren – Rohlof en Vysma – de psychoanalyse als actuele methode situeren enerzijds, het kind als onderzoeksobject in de antropologie anderzijds. Vervolgens ga ik in op bepaalde kernpunten uit Gomperts’ betoog. Ik wil vooral sommige premissen van deze actuele psychoanalytische bijdrage duidelijk maken om, in het licht daarvan, de reacties van Rohlof (2005) en Vysma (2005) in een perspectief te plaatsen. De drie bijdragen ‘contextualiseren’ helpt verdere integratie tot stand te brengen, in plaats van de bijdragen van Gomperts, Rohlof en Vysma naast elkaar te lezen.

Deze stap in mijn betoog helpt me om te tonen dat Gomperts’ bijdrage niet op waarde geschat is, een fenomeen dat in de context van de bijwijlen moeizame dialoog tussen antropologie en psy-wetenschappen niet verwonderlijk is.

Ten slotte wil ik tonen dat de commentaren op Gomperts de psychoanalyse ook kunnen helpen om een aantal zaken door te denken. Dat kan een betere integratie van psychoanalytische perspectieven in de menswetenschappelijke benadering van de multiculturele samenleving mogelijk maken.

Terwijl ik in mijn bijdrage vooral op de door Gomperts beschreven casus focus, ga ik in het besluit niet voorbij aan de vraag wat psychologie of psychoanalyse kan bijdragen in deze kwestie: wat is de ontwikkelingspsychologische, transgenerationale impact van oorlogsgeweld en vernedering, langs welke psychodynamiek is deze impact werkzaam en hoe komt het dat dit bij sommigen tot tragiek leidt, terwijl anderen temidden van al deze tegenspoed toch goed terechtkomen (of ze nu in Bosnië-Herzegovina, Rwanda, Sierra Leone, Kampuchea of elders opgroeien)? En, hoe kunnen we de door Gomperts beschreven processen doordenken naar wat de sociale wetenschapper interesseert (“hoe oorlogskinderen vanuit risico en kwetsbaarheid brengen tot een constructievere en sociaal gerichte uitweg”), eerder dan enkel te denken vanuit het perspectief dat een psychoanalyticus spontaan neigt in te nemen (“hoe een uiteindelijk destructieve uitkomst (moord) verklaren vanuit een bepaalde levensloop”)?

Over psychoanalyse als methode en over het kind als antropologisch onderzoeksobject

Gomperts heeft aandacht voor het risico dat uitgaat van maatschappelijke desintegratie en grootschalig georganiseerd geweld op de ontwikkeling van grote groepen van kinderen en jongeren in onstabiele gebieden van de huidige wereld. Deze stelling op zich is al intrigerend; de bekommernis die er in schuilgaat is zonder meer terecht. Bovendien ben ik van mening dat men een psychologisch / ontwikkelingspsychopathologisch perspectief op geweld niet zomaar vanuit bepaalde in de sociale wetenschappen dominante denkschema's – bijvoorbeeld, 'geweld heeft sociale en historische oorzaken' – mag beoordelen als 'aantrekkelijk, maar verkeerd'.

Ten eerste is het namelijk zo dat het kind in de culturele antropologie zeer lang een uiterst bijkomstig onderzoeksthema is geweest. Informanten in andere culturen waren allereerst mannen; de feministische stroming in de antropologie had tot gevolg dat geleidelijk ook vrouwen aan het woord kwamen, maar kinderen zijn nog lang buiten beeld gebleven. Evans-Pritchard noemde ze achtergrondfiguren, net zoals het vee van de pastorale volkeren dat af en toe voorbij de lens van de antropoloog schoof. Ook is het zo dat in de vroegere Culture and Personality school het kind beschouwd werd als een noodzakelijke schakel waarlangs culturele instituties tijdens de opvoeding doorgegeven werden. Maar ook hier was het kind niet veel meer dan een weliswaar noodzakelijke, doch passieve schakel. Deze kwestie van "verwaarlozing van het kind" in de antropologie is eerder uitvoerig beschreven, onder meer in het symposium van 1999 dat dit tijdschrift in Leuven organiseerde rondom "een medische antropologie van kinderen" (zie: Meurs et al. 1999; Van Wolputte & Meurs 2000). Echter, als het kind in de antropologie ergens aan bod is gekomen, dan is het wel in het domein van de medische en psychologische antropologie; tegelijk zien we – opvallend genoeg – dat heel wat *childhood anthropology* als het ware spontaan terechtkomt binnen de subdiscipline van de sociale en politieke antropologie.

Momenteel is er in dat domein bijvoorbeeld grote aandacht voor kindsoldaten en kindheksen. In oorlogsgebieden als Sierra Leone en vele andere landen worden jongens al op zeer jonge leeftijd van hun verwanten gescheiden en in de strijd geworpen, terwijl meisjes verplicht worden als gevangen prostituees seksuele diensten te verlenen aan oudere bendeleden. In ontwrichte samenlevingen als Congo krijgen kinderen dan weer de schuld van het onheil dat hun verzorgers/ouders overkomt. Ze worden beschuldigd heksenkinderen te zijn en daarom uitgestoten, waardoor ze als straatkinderen afhankelijk worden van om het even wie, teneinde te kunnen overleven (De Boeck 2000). Kinderen en jongeren worden in politiek antropologische literatuur ook beschouwd als actieve participanten of politieke actoren binnen de niet-westerse samenlevingen (Honwana & De Boeck 2005). Tegenover de passieve rol die hun vroeger in de antropologie werd opgedrongen, staat nu de tendens om kinderen en jongeren als actieve participanten voor te stellen.

Dat is een interessante invalshoek gezien het overwicht van deze bevolkingsgroep in niet-westerse samenlevingen. Meestal is de boodschap hierbij in wezen positief: kinderen vormen de toekomst, ze hebben het vermogen nieuwe codes en gedragingen

in deze door oorlog en geweld ontregelde postkoloniale samenlevingen binnen te brengen, aspecten van het verleden ter discussie te stellen en bij te dragen aan de heropbouw. Ze worden tegelijkertijd als slachtoffer opgevoerd van verborgen machtsverhoudingen. Daardoor zijn ze bijvoorbeeld het doelwit van beschuldigingen van hekserij en bezetenheid, worden ze door families uitgestoten en tot straatkinderen gemaakt of in de kinderprostitutie of het oorlogsgeweld gedwongen. In deze omstandigheden worden sommigen opgevangen door genezers en genezingskerken waar oude rurale rituelen van duivels- en heksenuitdrijving geactualiseerd worden en nieuwe betekenissen krijgen in een stedelijke omgeving die niet van geweld, bedreiging, ambiguïteit en desintegratie gespeend is. Een bepaald denkkader waarin kinderen afwisselend beschouwd worden als actieve participanten en passieve slachtoffers blijft in de politieke antropologie sterk aanwezig.

Bovendien worden deze kinderen en jongeren meestal als groep besproken; ze komen minder vaak als individu aan het woord. Een belangrijk complementair perspectief zou er in kunnen bestaan kinderen zelf systematisch aan het woord te laten en hun verhalen in een ontwikkelingspsychologisch kader te plaatsen. Gomperts – en in België, bijvoorbeeld, Francine Dal – brengen elk op hun manier het kind terug in de sfeer van de medische antropologie en de ontwikkelingspsychologie. Ze voegen een ontwikkelingsperspectief toe en hebben oog voor de affectieve dynamiek bij deze kinderen en jongeren. De historisch moeilijke relatie tussen culturele antropologie en psychologie is ongetwijfeld een reden waarom dit psychologische perspectief in de antropologie minder gemakkelijk doordringt dan een sociaal structurele of politiek historische lezing. Tegelijk ga ik ervan uit dat beide perspectieven samen meer verhelderen: kinderen en jongeren als een groep met een belangrijk politiek potentieel, kinderen en jongeren als een groep in een ontwikkelingspsychologisch moeilijke fase geconfronteerd met ernstige agressies, kinderen en jongeren met een individuele stem, een eigen levensgeschiedenis en eigen psychologische capaciteiten om hun politiek potentieel waar te maken. Vanuit deze verschillende invalshoeken worden hun politieke, sociale capaciteiten én hun psychologische veerkracht of kwetsbaarheid beter in kaart gebracht. Ik denk dat de visie op kinderen als ‘actors’ en als ‘makers and breakers’ een goede sociaal-politieke aanvulling betekent op het ontwikkelingspsychologische perspectief omtrent veerkracht en kwetsbaarheid van kinderen in oorlogsgebied en in gedestabiliseerde samenlevingen, maar dat het psychische perspectief omtrent *vulnerability and resilience* evenzeer de achtergrond vormt van de politieke kracht van jongeren. Door de interactie tussen sociaal-politieke en (ontwikkelings)psychologische benadering in de antropologie, wordt een complexer beeld mogelijk. De politieke antropologie van kinderen wordt daardoor persoonlijker en gedifferentieerder, de ontwikkelingspsychologische benadering van kinderen wordt erdoor gecontextualiseerd, gepolitiseerd en geëngageerd. Het is echter vooral de psychologische lezing die – om historische redenen en binnen actuele machtsverhoudingen – in de antropologie niet evident is. Om dat aan te duiden en om een voldoende complex beeld te krijgen over de rol van kinderen in een gedesorganiseerde samenleving en over de invloed van deze sociale anomalie op hun leven en de toekomst van hun maatschappij, kruip ik graag in de pen om Gomperts’ bijdrage te verdedigen.

Gomperts' actueel psychoanalytisch perspectief

Gomperts geeft aan dat in een sfeer van georganiseerd massaal geweld vooral veilige gehechtheid op de helling komt. De ermee verbonden vaardigheden tot affectregulatie, mentalisering, empathie en alsof-denken (het denken volgens *the pretend mode*) worden in die omstandigheden slechts precair verworven of opgebouwd. Dat probleem zal later in het leven zijn tol eisen. De kans wordt namelijk vergroot dat men dan de onmacht gaat compenseren door zelf deel te nemen aan georganiseerd geweld en dat het gemis aan inleving of het onvermogen om de ander te zien als een psychisch wezen de drempel verlaagt om aan geweld te participeren.

Gomperts beschrijft hoe het tekort aan vaardigheid om te mentaliseren lange tijd verborgen kan blijven, tot op het moment dat de betrokkene in zeer ongunstige omstandigheden plots elke zelfregulatie verliest en tot de aanval overgaat (*mindless violence*). Sommigen lijken daar biologisch of vanuit hun persoonlijkheid meer voor gepredisponeerd, bij anderen gebeurt het in de context van uitlokkende, drempelverlagende (negatieve) sociale omstandigheden. De aanval die dan plaatsvindt, is er een van solitair gepleegd geweld of van georganiseerd groepsgeweld.

De personen of (etnische) groepen die slachtoffer zijn van dit geweld, worden op het moment van de gewelddadige aanval niet als medemensen beschouwd; ze zijn door allerlei denkprocessen ontmenselijkt, worden beleefd als *alien*, gerepresenteerd als een terecht te vernietigen bedreiging. Ze worden beschouwd als de belichaming van de duivel, het monster, het kwaad of van het onheil dat moet uitgeroeid worden. Gomperts belicht vooral de cognitieve defecten of het afwijkende denkproces op het ogenblik van de geweldpleging: de betrokkenen denken over de ander op een ongenueanceerde wijze, zonder empathie en intuïtie, zonder te identificeren met de ander als mens, zonder besef over de complexiteit van de ander, zonder respect, bekommernis of consideratie voor de ander. Voor de geweldpleger zijn bepaalde gedachten van pijn, onmacht, bedreiging of verdriet ondenkbaar, gevoelens van vernedering en verlating ondraaglijk en onverwerkbaar. Wraak en doodswensen zijn in een *equivalent mode of thinking* geen gedachten; het zijn impulsen die niet langer op een psychische wijze gereguleerd worden, maar wel onmiddellijk in realiteit worden omgezet. Cognitieve processen reguleren niet langer; ze zijn in de greep van intense affecten en impulsdoorbraken. In de door Gomperts beschreven casus wordt duidelijk dat in deze manier van denken gevoelens van vernietiging, schaamte en onmacht psychisch niet te verwerken zijn; ze kunnen enkel ongedaan worden gemaakt door in realiteit te vernietigen wat als bron van de bedreiging voor het zelf of het fragiele narcistische evenwicht ervaren wordt. Op dat moment wordt de geweldpleger gedomineerd door een zeer concreet denkschema, waarin de ander gereduceerd tot wat men er nog wil in zien. Hij is enkel datgene wat men hem toeschrijft – een bedreiging, een terrorist, een gevaar, een aanvaller, etc. – waardoor men overtuigd is dat het geoorloofd en terecht is hem uit de weg te ruimen.

Gomperts geeft aan dat deze psychische verklaring geen alomvattende verklaring van terrorisme of geweldpleging biedt, maar wel een waardevolle wijze van kijken is. Hij brengt hiermee een psychologische – zelfs psychodynamische – kijk op zaken die

meestal vooral sociaal, historisch, economisch of politiek bekeken worden. De psychodynamische aspecten van zijn beschrijving zijn duidelijk in de link met de gehechtheidstheorie, met de mentaliseringsliteratuur en met het biologisch onderzoek in de psychoanalyse dat aantoonde dat diep verborgen, (mogelijk inadequate) archaïsche manieren van functioneren en denken bij bepaalde gepredisponerde getraumatiseerde personen en/of in bepaalde extreme omstandigheden door allerlei afweer- of coping-mechanismen kunnen breken en in een opwelling vernietiging zaaien.

Het door Gomperts beschreven subject heeft alles om in een *equivalent mode of thinking* terug te vallen: een weinig affectieve kindertijd, onveilige gehechtheid, verlieservaringen, opvoeding door een vernederde vader, transgenerationeel overgeleverde terreur (de grootvader onderging vernedering in de jappenkampen en zette dat in scène ten aanzien van zijn kleinzoon), geen vermelding van beschermende figuren (geen informatie over grootmoeder, moeder, de eigen ouders). Hij socialiseert zich op een succesvolle wijze in het leger, maar raakt in een situatie van georganiseerd geweld toch de kluts kwijt, zo lijkt het. Hij functioneert in de grote oorlogschao van Bosnië en Cambodja meer dan behoorlijk. Echter, wat minder zichtbaar is, is dat dit duidelijk veel van hem vergde. De bedreigende oorlogssituatie heeft zijn weerbaarheid duidelijk verminderd of aangetast. Freud (1932) zou vanuit zijn theorie over het kristalprincipe zeggen: de breuklijnen van het kristal (= de kwetsbare dimensies van de persoonlijkheid of het subject) zijn bij het ontstaan (in de kindertijd) vastgelegd. Meestal blijven die breuklijnen goed afgeschermd en worden ze gecompenseerd door sterke aspecten van de kristalstructuur (= de persoonlijkheid). In de oorlogssituatie werd dit minder solide kristal (= deze kwetsbaardere persoon) op ongewoon sterke manier onder druk gezet. Wanneer hij bij zijn terugkeer naar Nederland, in vreedstijd, opnieuw geconfronteerd wordt met problemen in de sfeer van de gehechtheid en de liefde – zijn grootste kwetsbaarheid allicht – verhoogt de druk en komen de breuklijnen in zijn persoon bloot te liggen: uiteindelijk slaan de stoppen door, het kristal breekt. Zelfs een nieuwe binding (nieuwe liefdesrelatie) kan de ontstoken woede en vernietigingsdrang jegens de vrouw die hem afgewezen heeft, niet meer neutraliseren. Zonder medelijden en volledig ont-hecht of ge-des-identificeerd van de personen die hij voordien liefhad, wreekt hij zich op de nieuwe vijand. Daarbij wordt hij weer de soldaat die hij op missie was. In die situatie was het bij een aanval gelegitimeerd om te reageren met geweld. Zijn uniform was toen ook met enige macht bekleed. Wat voor hem in oorlogstijd veroorloofd was aan agressie, stond duidelijk beschreven in de richtlijnen voor deze militair. Hij kruipt terug in de huid (het uniform) van de soldaat. De geweldpleging die dan volgt, is wellicht paradoxaal genoeg de laatste poging om zijn fragiele of gebroken zelfkern te beschermen tegen verdere psychische gekte en desintegratie of psychose.

De premissen van Gomperts' bespreking en van beide commentatoren

Gomperts geeft bij herhaling aan dat hij zeer voorzichtig te werk gaat. Hij stelt dat het probleem met mentalisatie – *thoughtlessness, a mindless mind* – zeker niet de enige achtergrond van een moord is. Tegelijk is het een intrigerende tekst, allicht vooral

omdat psychologische/psychoanalytische verklaringen worden aangebracht. De commentatoren hebben het er niet gemakkelijk mee.

Rohlof brengt een alternatieve verklaring aan en velt aan het einde toch ook een oordeel over Gomperts' bijdrage ('aantrekkelijk, maar de redenering klopt niet'). Hij wijst op sociale en historische determinanten van georganiseerd geweld, ongetwijfeld een uiterst belangrijke aanvulling op Gomperts' visie. Als sociaal psychiater relateert hij de individuele benadering van de analytische. Echter, beweren dat Gomperts dit slechts bijzaak zou vinden of dat hij deze moordenaar als voorbeeld van Jan Soldaat neemt, is niet correct. Hierdoor schuift Rohlof Gomperts zaken in de schoenen die deze niet schrijft.

Vysma van haar kant gaat in op het belang van gehechtheidsfiguren voor het ontwikkelen van mentalisatie en beschrijft cross-culturele verschillen in deze figuren. Als antropologe relateert ze de universaliteitsclaim van de psychoanalyticus. Dat is een boeiende aanvulling vooral omdat het gehechtheidsdenken van Mary Ainsworth, historisch gezien, wortels heeft in Centraal-Afrika. Het is in die context dat ze geïnteresseerd raakte in variaties van gehechtheidsgedrag en bepaalde eerste ideeën neerschreef over onderzoek naar gehechtheid (zie: Ainsworth, in: Blehar, Waters & Ainsworth 1978).

Vysma vraagt zich ook af of *the alien self* die Gomperts beschrijft niet vergelijkbaar is met geestesbezetenheid in andere culturen. Hiermee opent ze een discussie die zo breed is als de cross-culturele psychologie, de medische antropologie of de transculturele psychiatrie zelf: de vertaalbaarheid van diagnoses overheen culturen, de universaliteit of culturele specificiteit (relativiteit) van psychopathologie. Vysma is als analytisch geïnspireerd auteur Gomperts' bijdrage genegen; ze voegt er een aantal typisch antropologische kanttekeningen/relativeringen aan toe.

De drie auteurs blijven echter ook vooral op bekend terrein. Rohlof formuleert typische tegenwerpingen vanuit de sociale psychiatrie en de sociale wetenschappen op het individuele psychoanalytische perspectief. Vysma brengt de correctie onder woorden die de antropologie van oudsher op de analyse brengt, namelijk dat er universalia zijn (bijvoorbeeld, het oedipuscomplex) maar dat deze zeer diverse culturele vormen aannemen. Gomperts blijft op bekend terrein door te stellen dat hij niet aan sociale psychologie doet, noch aan culturele antropologie. Hij reikt verder echter evenmin een model aan over hoe cultuur, sociale groep en psyche samenwerken. Door dat wel te doen, zou zijn analytische visie in sociale psychiatrie en in antropologie meer kans maken.

Tegelijk is de vraag die Gomperts zich stelt over de psychologische, psychodynamische factoren bij geweld zonder meer moedig, stoutmoedig zelfs. Freud ging zulke vragen zeker niet uit de weg; hij zou er plezier aan beleven Gomperts' bijdrage te lezen. Freud zelf stelde zich dergelijke vragen in zijn culturele geschriften die tot de door hem meest geliefde werken behoren. In bijvoorbeeld *Totem en Taboe* (Freud, 1912-1913) heeft hij het over (vader)moord, sociale agressie en de Wet die het moorden inperkt. Freud heeft het in deze tekst ook over de functie van sociale rituele herinneringen bij de verwerking van vroeger massaal geweld en bij de preventie van massale wraaknemingen. Dat is in de context van door oorlog en etnisch geweld geteisterde samenlevingen ook vandaag de dag nog uiterst relevant. De post-Freudiaanse psychoanalyse

heeft deze sociale, culturele geschriften jammer genoeg ondergeschikt gemaakt aan de individuele, klinische geschriften van Freud. Ondertussen kijkt de psychoanalyse enkel door de bril van het individu. Zo hebben we het als analytisch therapeuten in onze opleidingscentra geleerd. Zo gebeurt het ook in de casus van Gomperts: individuele tekorten op het vlak van reflectieve functie, mentalisering en affectregulatie vormen de centrale schakel in het overgaan tot geweldpleging. De vraag is echter hoe deze individuele componenten bijdragen aan terreur of groepsgeweld en op welke wijze deze aspecten in de sociologie, de politieke en sociale wetenschappen of de culturele antropologie geïntegreerd worden. Zonder explicatie daarvan zal het individuele analytische perspectief voor de sociale wetenschappen te ver af blijven staan, of, om het met Rohlf te zeggen: “aantrekkelijk, maar onvolledig en, in die zin, onjuist.”

Agressie als drift in de psychoanalytische theorie: een bekritiseerd aspect

De moeilijke acceptatie van de psychoanalytische agressietheorie heeft historische wortels. We dienen hier te vermelden dat georganiseerd geweld een grote rol speelde in Freuds leven en in de totstandkoming van zijn oeuvre. De ervaringen tijdens WO I en de vlucht uit Oostenrijk om aan het Nazi-regime te ontkomen aan de vooravond van WO II hebben hem diep getroffen. Agressie werd hoe langer hoe meer in Freuds denken een fundamentele tegenpool van de liefde en de seksualiteit. Pro-sociale gevoeligheid en identificatie met de ander groeien slechts in een latere ontwikkelingsfase van het menselijk kind en moeten als het ware gewonnen worden op de onuitwisbare oorspronkelijke egocentriciteit die de mens aan de dag kan leggen. Freud (1920) sprak in dit verband uiteindelijk van een aangeboren doodsdrijf. Sociale wetenschappers hebben dit perspectief wel vaker bekritiseerd als te constitutioneel en te pessimistisch.

Wat later onderzoek echter telkens weer bevestigde omtrent Freuds ‘oude’ theorie is dat de oorspronkelijke zelfgerichtheid van het kind slechts kan worden opengeboren door veilige gehechtheid, sensitiviteit, mentaal voldoende responsieve ouders. In de plaats van gerichtheid op het zelf komen dan interesse voor de ander en voor de erkenning van de ander als ander tot ontwikkeling. Het kind wordt uit zijn eigen wereldje gehaald door het aanbod van anderen (de ouders, een sociale groep van verwanten) en door de aantrekkelijkheid en onuitputtelijkheid van culturele symbolen (in verhalen, taal, kinderliedjes, transitionele objecten, inwijdings- en overgangsrutuelen, etc.). Het kind als persoon in wording ontmoet een sociale wereld van anderen en een culturele leefwereld van symbolen die tezamen de affectief-relationale basis vormen voor de ontwikkeling van het subject. In die ontmoeting tussen subject, sociale groep en cultuur gaat het kind zich stilaan bewegen temidden van complexe betekenissen waaraan het geleidelijk een eigen invulling of accent gaat geven. Dit interactionele model waarin subject, sociale anderen en culturele symbolen (men)taal op elkaar betrokken worden, slaat een brug tussen de individueel gerichte en de sociale menswetenschappelijke benadering.

Overigens toont Gomperts ook de kwetsende, onveilige affectief-relationale basisrelaties die de moordenaar als kind had: het kind wordt opgenomen in een gekwetste,

rauwe sociale omgeving en groeit uit tot iemand met een antisociaal potentieel dat door een ongunstige samenloop van omstandigheden tot een moord aanleiding geeft. Gomperts vermeldt dit wel, maar werkt het minder uit. Ook hier zou een andere – klassieker – psychoanalytische (en in de cultuur- en literatuurwetenschappen beter bekende) invalshoek mogelijk zijn: deze van het verlangen, de passie, de seksualiteit, de kwetsbare lichamelijke bij deze marinier gefnuikt werden, wat uiteindelijk een rol speelt in de passionele moord of het liefdesdrama. Dit klassieke analytische taalspel blijft in Gomperts' bijdrage verborgen of onuitgewerkt achter het actuele taalspel van de mentalisatie.

Ik keer nu een laatste maal terug naar de casus. In de legerdienst wordt de marinier beschreven als een ijzervreter, hard en doorzettend, van geen tegenstander bang. Hij heeft er geen abnormale uitvallen of disfuncties. Hij treedt wel op zonder schroom of pardon, in die oorlogsomstandigheden wellicht een adequate manier van doen zolang ze geen aanleiding geeft tot extreme uitspattingen die we recent bijvoorbeeld in de Iraakse gevangenissen of Guantanamo zien. Als beroepsmilitair bevredigt deze handelwijze (*het brengen van orde en wetten*) zowel de sociaal positieve mogelijkheid als de 'aanvalsmentaliteit' die hij in zich draagt. Thuisgekomen wacht hem echter geen warm onthaal, geen parade voor de helden (hoe ambivalent zijn westerse democratieën ten aanzien van hun troepen?), de verwerping door de ex-vrouw.

In een situatie van georganiseerd geweld wist hij te overleven. Daar is hij niet uit de bol gegaan, achteraf in vreedstijd wel. Wanneer de agressie niet meer op een gelegitiemeerde wijze naar buiten kan gericht worden, stapelt deze zich op. Wanneer hij daarbovenop aangesproken wordt op een vroeg in de kindertijd gekwetste dimensie – liefde, gehechtheid, geborgenheid – lukt niets meer en gebeurt het ergste. De ijzervreterij, de confrontatie met de duivel die hij nooit uit de weg ging, heeft hem aangetast of dichter bij deze sfeer van doding gebracht.

Sociale perspectieven in de psychoanalyse, psychoanalyse in de sociale wetenschappen

Het psychodynamische perspectief dat Gomperts beoogt, is uiterst belangrijk. Hij wijst op de mechanismen van blinde haat die het genuanceerde denken verhinderen, alsook op de kwetsbaarheid daartoe die vroeg in het leven wordt opgelopen, de bedreiging die oorlog en terreur voor de vroege veilige gehechtheid zijn, de intergenerationele prijs van massaal geweld, het zeer trage proces van helen van oorlogstrauma's, de onmogelijkheid ervan in bepaalde omstandigheden.

In zijn bijdrage baseert Gomperts zich vooral op het werk van Peter Fonagy, momenteel de toonaangevende psychoanalytische auteur, onvermoeibaar onderzoeker en charismatisch leider van de empirische stroming in de psychoanalyse. Fonagy staat voor dialoog met andere disciplines, vooral dan de neurogedragwetenschappen en de biologie van de affectregulatie en de cognitieve processen (Fonagy et al. 2002). Voor het aanzien van de psychoanalyse in de empirische psychologie en de psychiatrie is

Fonagy's perspectief een zegen, voor de dialoog met de sociale en culturele wetenschappen, de kunst en de 'letteren' weer veel minder. Wat Gomperts beschrijft, kan door de sociale wetenschapper als té individueel worden beschouwd (te weinig verwijzing naar sociale, historische, interculturele aspecten) of als té algemeen biologisch (het gaat over een manier van denken – *equivalent mode* – die het subject stuurloos maakt of als een automatische piloot drijft; we vernemen minder over de subjectieve betekenisgeving die het *mindless* subject stuurt op het moment van de moord). Rohlof en Vysma vinden Gomperts aantrekkelijk of bejegenen hem welwillend, maar om Gomperts' visie meer aanvaardbaar te maken, mist zijn benadering schijnbaar nog iets. Uit de commentaren van Rohlof en Vysma wordt duidelijk wat.

Rohlof wijst op sociale factoren. De defecten op vlak van mentalisatie kunnen dan geplaatst worden in het kader van de mentale problemen die sociaal anderen doorgeven en de zelfstructuur van het kind gaan beïnvloeden, alsook in het kader van veel ruimere maatschappelijke invloeden die het subject in de levensloop deze kwetsbaarheden doen voelen. Gomperts' visie wordt door de commentatoren overigens al aantrekkelijk genoemd, maar ze is nog niet aannemelijk genoeg. Daarvoor moet de psychoanalyse de band tussen mentalisatie of affectregulatie en de sociaal-culturele context sterker uitwerken. Mogelijk helpt het om hiervoor Winnicott's theorie over transitionele ruimte te actualiseren: het vermogen tot mentale verwerking wordt beïnvloed door sociale anderen en door culturele symbolen; constructieve mentale processen vinden plaats in de ruimte – *transitional space* – tussen kind en ander, subject en cultuur. Op basis van Winnicott's denken krijgt cultuur inderdaad een duidelijkere plaats in de visie op de ontwikkeling van de psyche: de wereld van symbolen, taal en betekenissen die tussen het zelf en de ander ligt. Deze 'derde' ruimte tussen het zelf en de ander maakt dat men in staat is te communiceren met de ander en dat men zelf ook nieuwe betekenissen en symbolen kan toevoegen in de relatie met de ander. Winnicott (1971) beschrijft hoe kinderen voortdurend op zoek zijn naar een ander die hen uitnodigt om te communiceren en hen helpt betekenis te geven aan wat ze spontaan vanuit zichzelf aan de buitenwereld tonen. Kinderen stellen het ook op prijs dat de ander allerlei objecten aanwezig stelt in die transitionele ruimte. Die transitionele objecten helpen hen om betekenis te verlenen (bijvoorbeeld, de betekenis die het beertje of de pop krijgt) of betekenissen aan te treffen (bijvoorbeeld, de rijke betekeniswereld die door een goed kinderboek of sprookje wordt opgeroepen).

Die intermediaire ruimte kan door geweld ernstig verstoord raken. Winnicott thematiseert de impact van trauma, geweld, oorlog, incest en grensoverschrijdingen. In die omstandigheden wordt de ruimte tussen zelf en ander mogelijk ingenomen door een gewelddadige ander en wordt die ruimte misbruikt voor diens eigen behoeften. Erger is wanneer de ander nog verder gaat en niet enkel de ruimte tussen zelf en ander controleert maar ook het zelf van het kind wil bezitten of innemen. Dan kan het kind niet anders dan zich in zichzelf terug te trekken (radicale afgeslotenheid of eenzaamheid), zich terug te trekken uit zijn lichaamsgrens (wat incestslachtoffers soms doen: het lichaam, de lichaamsgrens en bepaalde zintuiglijke waarnemingen overleveren aan de ander om zich nog verder in zichzelf terug te trekken en daar op een verminkte wijze te overleven) of zichzelf te verliezen in de gekte van de ander (het zelf opgeven door zich te identifice-

ren met de ander, op te gaan in de ander). Het zijn stuk voor stuk overlevingsstrategieën, waarvoor het kind een prijs betaalt. Hiermee is het risico van maatschappelijk geweld meteen geschetst, waar ook ter wereld: kinderen die er in opgroeien kunnen het gevoel hebben dat de relatie met de buitenwereld volledig onveilig of gek is, dat de ander geen ruimte voor hen maakt, dat de ander hun lichaamsgrenzen overschrijdt en hun zelfkern vernietigt (zowel psychisch als lichamelijk), dat de ander de betekenisgeving en de gedachten controleert en een creatieve impuls vanuit het zelf in de kiem smoort, dat de ander de macht heeft om hen te vernietigen wanneer ze aan die controle zouden ontsnappen, kortom, dat elk basisvertrouwen of oergeloof in de goedheid der dingen volledig zoek is. Oorlogsgeweld maakt bovendien dat de figuren die zorg dragen voor deze intermediaire wereld – de zorgfiguren, de ouders, de verwanten, de beschermers – deze beschermende functie niet kunnen waarnemen: ze zijn soms zodanig zelf bezig om te overleven dat ze niet voldoende beschikbaar zijn voor het kind, ze zijn vermoord of op een andere manier uit het leven van het kind verdwenen.

Maar die intermediaire ruimte is geen statisch gegeven dat onder invloed van geweld noodzakelijkerwijs dichtklapt. Er zijn mogelijk andere beschermende factoren, getuigen die – ondanks het feit dat ze het geweld niet kunnen verhelpen – het geweld ook niet miskennen, zorgende figuren ondanks alles, lotgenoten, tegenkrachten en alternatieve betekenisgevingen die de ruimte voor kinderen in die omstandigheden heropbouwen. In deze omstandigheden geven sommige kinderen meer blijk van veerkracht (*resilience*) en weerbaarheid dan andere kinderen. Die veerkracht betekent geen onkwetsbaarheid; het gaat veeleer om het vermogen de beste krachten in zichzelf te beschermen om ze in iets gunstigere omstandigheden weer te laten boven komen. Dat perspectief van *resilience* is een typisch ontwikkelingspsychologisch perspectief (zie: Garmézy 1985; Masten et al. 1990), hoewel de dialoog met de antropologie niet zover af ligt. De gedachte van *empowerment* is de geëngageerde *childhood anthropology* niet vreemd, terwijl *resilience* als gedachte zeker niet veraf staat van *resistance and power* in de meer kritische medisch antropologische literatuur. Wat Comaroff (1985) bijvoorbeeld *body of power, spirit of resistance* noemt, zou dan – in een vrije associatie – *children of resilience, actors of resistance* kunnen worden. Geweld, oorlog en tegenspoed is in dat perspectief niet noodzakelijk verbonden met negatieve ontwikkelingsuitkomst. Het hoopvolle van deze boodschap is dat – waar ook ter wereld het oorlogsgeweld zich voordoet – kinderen weliswaar *at risk* zijn maar dat dit niet noodzakelijk tot pessimisme moet leiden. Wel toont het de noodzaak om op zo groot mogelijke schaal alternatieve, hoopvollere perspectieven te blijven ondersteunen, zorgsystemen en onderwijs op te zetten, bijvoorbeeld: *classroom based psycho-social intervention in post-war areas* (Reis, persoonlijke communicatie), alle media te gebruiken om hoop te verspreiden, westerse democratieën attent te maken op het belang van investering in kinderen en jongeren die in nogal wat hulpverleningsprogramma's vaak de minst zichtbare partij blijken te zijn. Het toont ook de noodzaak om kritisch te blijven tegenover wie zich in oorlogsgebied zelf ontfermt over deze kwetsbare groep kinderen en jongeren: niet elke vredesboodschap is even kritisch en *child-centered*.

Nadat we Winnicotts idee over de transitionele ruimte verruimd hebben van de moeder-kind relatie naar de situatie van zorg in tijden van oorlog, komen we bij een

tweede kritiek van de commentatoren op Gomperts. Vysma stelt dat we geen *common language* in psychologie en antropologie hebben. Bijvoorbeeld, extreem gepreoccupeerd zijn met iemand wordt in verschillende culturen op basis van zeer verschillende ziekteverklaringen weergegeven: de westerse theorieën over het alien self, de niet westerse theorieën over het boze oog, geestesbezetenheid, etc. In Vysma's perspectief zou men kunnen zeggen: ziekteverklaringen en diagnoses zijn, net als talen, diverse vormen van een zelfde werkelijkheid. Het fenomeen is universeel, de vorm ervan is cultuurspecifiek of relatief. Ik zou dat perspectief van Vysma ook kunnen omdraaien en stellen dat het niet uitgesloten is dat de andere vorm (taal) ook een wezenlijk andere werkelijkheid schept. In die zin wijs ik op het onherleidbaar anders-zijn van de leefwereld van de cultureel andere, het onherleidbaar anders-zijn van het kijken naar mentale problemen in vreemde culturen, het onherleidbaar anders-zijn van de diverse menswetenschappen. Met andere woorden, missen we de *common language* (en kijken we vanuit psychoanalyse en antropologie enkel maar op een andere manier naar dezelfde onderliggende realiteit), of, kijken we vanuit twee wezenlijk verschillende taalspelen die onherleidbaar zijn (een andere realiteit scheppen) maar net daardoor uitnodigen tot dialoog en waardering van de raakpunten? Vysma brengt dat perspectief overigens zelf ook aan: ze voelt zich door het andere taalspel van Gomperts uitgedaagd en gestimuleerd tot verdere dialoog, ondanks (of dankzij?) de opvallende afwezigheid van *common grounds*. Zelf kan ik niet anders dan uiteindelijk ook herhalen: meer van dat! Zelfs als psychologie en antropologie verschillende taalspelen zijn, dan is het nog nodig om – naast de verschillen – op zoek te gaan naar de raakpunten. Die zullen bij frequente dialoog wel oplichten – vandaar: “meer van dat!” – en ons dankbaar stemmen voor de meerwaarde die de andere wetenschap met zijn andere cultuur en zijn eigen taalspel biedt. Wat heden in de dialoog tussen de diverse wetenschapsdisciplines nog te vaak gebeurt, is beoordeling van het andere taalspel als ontoereikend en het aanvullen of corrigeren vanuit het eigen perspectief. Dat zou dan kunnen plaats maken voor beïnvloeding van de eigen visie door die van de andere. Op die manier ontstaat een vruchtbare dialoog: men komt anders terug op het eigen terrein (de eigen cultuur, het eigen taalspel, de eigen wetenschapsdiscipline) na de ontmoeting met het andere taalspel, de andere cultuur of de andere wetenschapsdiscipline. Dat is overigens een wijsheid waarvoor we allen schatplichtig zijn aan de antropologen en hun veldwerk ‘in de vreemde of in dialoog met het vreemde’. Ook interculturele psychotherapeuten weten hoezeer ze na hun praktijk met niet-westerse gezinnen op een andere wijze terugkeren in de therapiekamer met westerse gezinnen.

Besluit

Meer psychologie in de antropologie biedt een surplus in het overdenken van de levenskwaliteit van kinderen in oorlogsgebieden. Kinderen komen in een psychologische benadering meer als mentale wezens aan bod en daar was het Gomperts ten slotte ook om te doen: de lotgevallen van mentalisatie onder invloed van oorlogsgeweld tonen. Die psychologische benadering aanvaardbaarder maker vergt dat die mentalisa-

tie in een bredere context geplaatst wordt: de socio-culturele invloeden op het vermogen tot mentalisatie. Door dat laatste niet voldoende te thematiseren is het psychologische schema soms te beperkt en mist het overtuigingskracht in de dialoog met de sociale wetenschappen en de antropologie.

Uiteindelijk hebben we vanuit het hier voorgestelde ontwikkelingspsychologische denkschema kinderen in oorlogssituaties omschreven als kwetsbaar én veerkrachtig, *at risk* én op zoek naar bescherming. Psychoanalyse heeft hierbij veel aandacht voor het individuele ontwikkelingstraject en de familiale voorgeschiedenis van kinderen die hun kwetsuur tot expressie brengen in psychopathologie of, later in het leven, in maladaptief gedrag zoals het plegen van een moord. Vanuit zijn gerichtheid op individuele casussen wordt vooral de pathologie, de kwetsbaarheid, de tragische afloop geanalyseerd, minder de adaptatie of veerkracht ondanks tegenspoed en oorlog. Psychoanalyse is spontaan geneigd vanuit problematische *outcome* naar een verklaring te zoeken. In het recente model van mentalisatie wordt naar de tragiek van oorlog en moord gekeken doorheen de lens van het onvermogen tot *mindfulness*. De affectief-relacionele dynamiek of voorgeschiedenis waarin de *mindlessness* van de moordenaar tot stand kwam, wordt uitvoerig gereconstrueerd. Sociale wetenschappers en antropologen zullen dat echter te defaitistisch vinden en te veralgemenend: ze vragen zich af of de analyticus iets meer kan zeggen over de vraag of dit lot onafwendbaar was voor deze patiënt, of dit lot dan in andere oorlogssituaties voor alle kinderen onafwendbaar is en of de gemiddelde Jan Soldaat dan deze trekken vertoont. Psychoanalyse – en nu breng ik een algemene statement over deze discipline die me zo nauw aan het hart ligt; het gaat hier niet om iets wat ik Gomperts specifiek in de schoenen wil schuiven – wekt daardoor de indruk dat het een wonder mag heten dat niet al deze kinderen uiteindelijk moordenaars worden. Men kijkt in de psychoanalyse vanuit een problematisch geval dat men op een aantrekkelijke wijze weet te verklaren. Psychoanalyse mist echter te vaak de kans om andersom te redeneren: wat maakt dat vanuit de risicosituatie van oorlog en ondanks de niet te miskennen kwetsbaarheid van oorlogskinderen, velen het uiteindelijk goed gaan doen. Dat is wat de sociale wetenschapper interesseert: vooruit denken en moorddadige gevolgen voorkomen. Hier kan Gomperts inbrengen: *mindlessness* is een belangrijk risico bij oorlogskinderen en kan in bepaalde omstandigheden of gevallen extreme gevolgen hebben, maar beschermende factoren verkleinen de kans daartoe. Bij die factoren zal de psychoanalyticus vooral wijzen op de noodzaak van psychische of mentale ruimte voor kinderen, ruimte om weer te hechten en te verwerken, de noodzaak ook van psychosociale preventie of psychotherapeutische interventie gericht op kinderen en jongeren in oorlogsgebieden tijdens of na de uitbarsting van massaal geweld, de noodzaak van steunende sociale anderen en culturele collectieve erkenning van het trauma. Het verkleint de kans – doch sluit niet uit – dat ze nadien zelf daders van geweld worden of betrokken raken in het uitvoeren van nieuw massaal geweld.

Noot

Patrick Meurs is als docent verbonden aan het departement psychologie en aan het Instituut Familiale en Seksuologische Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij doceert er seksuele psychologie en is betrokken in de practica kinderpsychotherapie en in de advanced master (specialisatie) in de kinder- en jeugdpsychotherapie. Lid van de redactie van het tijdschrift *Medische Antropologie*. Psychoanalytisch kindertherapeut en auteur van het cultuursensitieve preventieprogramma *De eerste stappen*, gericht op allochtone gezinnen met kinderen tussen 0 en 3 jaar. Correspondentieadres: Tiensestraat 102 Leuven (België); patrick.meurs@psy.kuleuven.be

- 1 In een persoonlijke communicatie maakte Reis me attent op het Nederlandse onderzoeksproject *A randomized controlled trial of classroom based intervention (CBI) among children affected by armed conflict and the Tsunami disaster in Burundi, Indonesia, Sudan and Sri Lanka* (J. de Jongh, I. Komproe, W. Tol, M. Jordans & R. Reis).

Literatuur

- Blehar, M.C., E. Waters & M. Ainsworth
1978 *Patterns of attachment*. Hillsdale: Laurence Erlbaum.
- Comaroff, J.
1985 *Body of power, spirit of resistance: The culture and history of a South African people*. Chicago: University of Chicago Press.
- De Boeck, F.
2000 De 'pandemonium' wereld. Kinderen en hekserij in R.D. Congo. *Medische Antropologie* 12 (1): 4-22.
- Fonagy, P., G. Gergely, E.J. Jurist & M. Target
2002 *Affect regulation, mentalization and the development of the self*. London: The Other Press.
- Freud, S.
1912 Totem und Tabu. *Gesammelte Werke, Band 9*. Frankfurt-am-Main: Fischer Verlag (1973).
1920 Jenseits des Lustprinzips. *Gesammelte Werke, Band 13*. Frankfurt-am-Main: Fischer Verlag (1973).
1932 Neue Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *Gesammelte Werke, Band 15*. Frankfurt-am-Main: Fischer Verlag (1973).
- Garnezy, N.
1985 Stress-resistant children: The search for protective factors. In: J.E. Stevenson (ed.), Recent research in developmental psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry Book*. Oxford: Pergamon Press, Supplement 4, pp. 213-33.
- Gomperts, W.
2005 Het psychisch vermogen tot georganiseerd massaal geweld. Een psychoanalytische zienswijze. *Medische Antropologie* 17 (2): 181-91.
- Honwana, A. & F. De Boeck
2005 *Makers and breakers: Children and youth in postcolonial Africa*. Oxford: Currey.

- Masten, A.S., K.N. Best & N. Garmezy
1990 Resilience and development: Contributions from the study who overcome adversity. *Development & Psychopathology* 2: 425-44.
- Meurs, P. & A. Gailly
1998 *Wortelen in andere aarde. Migrantengezinnen en hulpverleners ontmoeten cultuurverschil*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Meurs, P., S. Van Wolputte, F. De Boeck, G. Cluckers & R. Devisch
1999 Kinderen, gezondheid en welzijn: naar een medische antropologie van kinderen? *Medische Antropologie* 11 (1): 199-229.
- Rohlof, H.
2005 Commentaar – Geweld in sociaal en historisch perspectief. *Medische Antropologie* 17 (2): 192-93.
- Van Wolputte, S. & P. Meurs
2000 Naar een medische antropologie van kinderen! *Medische Antropologie* 12 (1): 3-5.
- Vysma, M.
2005 On the contribution of the psychoanalytic perspective to the investigation of collective violence. *Medische Antropologie* 17 (2): 194-96.
- Winnicott, D.W.W.
1971 *Playing and reality*. London: Tavistock.

